

TERMINOLOGIYA HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA VA UNING LEKSIKOGRAFIYADA TUTGAN O'RNI.

Xashimov Shoxjaxon Bobirovich

Andijon davlat chet tillar instituti 2-bosqich magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7949320>

Annotatsiya: Mazkur maqola so'nggi paytlarda terminlar bo'yicha tadqiqotlar va nazariyalarning muhim masalalarini taqdim etadi. Jumladan, ingliz va o'zbek tillarida terminlarining lug'aviy tadqiqi, atamalarining lingvokulturologik xususiyatlari, terminlarni tarjima qilishning nazariy muammolari, ingliz va o'zbek tillarida terminlarining ishlatish metodikasi kabi masalalar yoritilgan. Tadqiqotchilarnig fikricha tilshunoslikda terminlarni qiyosiy jihatdan bilish va ularni tahlil qilib amaliyotda foydalanish har bir bo'lajak tilshunos uchun juda muhim va bu talabalarning leksik kompetensiyasini rivojlantirishda samaralilikni ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: lug'at, terminologiya, terminlar, atamalar, turizm, semantika, foydalanish, hosil qilish, lingvokulturologiya, til, madaniyat, o'zlashtirilgan so'zlar, sohaga oid terminlar, terminologik sistema, leksika, leksikografik sath, gidrotexnik terminlar, lingvistik terminlar, adabiyotshunoslik terminlari, siyosiy terminlar, geografik terminlar, yuridik terminlar, harbiy terminlar.

GENERAL UNDERSTANDING OF TERMINOLOGY AND ITS ROLE IN LEXICOGRAPHY.

Abstract: This article presents important issues of recent research and theory on the term. In particular, issues such as the lexical study of terms in English and Uzbek languages, linguistic and cultural characteristics of terms, theoretical problems of translating terms, methods of using terms in English and Uzbek languages are covered. According to the researchers, it is very important for every future linguist to know the terms in linguistics in a comparative way and to analyze them and use them in practice, and this ensures the effectiveness in the development of students' lexical competence.

Keywords: vocabulary, terminology, terms, terms, tourism, semantics, use, production, linguo-culturalism, language, culture, acquired words, field terms, terminological system, lexicon, lexicographic level, hydraulic engineering terms, linguistic terms, literary terms, political terms, geographical terms, legal terms, military terms.

ОБЩЕЕ ПОНИМАНИЕ ТЕРМИНОЛОГИИ И ЕЕ РОЛИ В ЛЕКСИКОГРАФИИ.

Аннотация: В этой статье представлены важные вопросы последних исследований и теории термина. В частности, освещаются такие вопросы, как лексическое изучение терминов в английском и узбекском языках, лингвокультурологическая характеристика терминов, теоретические проблемы перевода терминов, приемы употребления терминов в английском и узбекском языках. По мнению исследователей, каждому будущему лингвисту очень важно знать термины в языкознании в сопоставительном ключе, анализировать их и использовать на практике, что обеспечивает эффективность в развитии лексической компетенции учащихся.

Ключевые слова: лексика, терминология, термины, термины, туризм, семантика, употребление, производство, лингвокультурализм, язык, культура, усваиваемые слова, полевые термины, терминосистема, лексика, лексикографический уровень, гидротехнические термины, лингвистические термины, литературоведческие термины ,

политические термины, географические термины, юридические термины, военные термины.

KIRISH

Ijtimoiy hayotning rivojlanishi tilning rivojlanishiga hamisha turtki berib turgan, bu tilning rivojlanishidagi yetakchi qonuniyatlardan biridir. Har bir milliy tilning leksikasi doim harakatda, o'zgarishda bo'ladi. Tilda yangi so'zlar paydo bo'lib, ular til leksikani to'ldiradi, boyitadi. Yangi so'z hayotning talabi bilan tug'iladi yoki aksincha tildagi mavjud so'zlar sekin astalik bilan muomaladan chiqib eskirgan so'zlar qatoridan o'rin egallaydi. Ayniqsa, terminologiyada bu jarayon ko'zga yaqqol tashlanadi. Hozirgi kunda termin so'zi bilan bir qatorda atama, istiloh so'zlari ham ayni ma'noda qo'llanilmoqda. Lekin ular termin so'zining hozirgi ma'nosini to'liq ifoda eta olmaydi. Atama terminning xususiyatlarini aniq ifodalay olmaydi. Termin atamaga nisbatan torroq tushuncha hisoblanadi.¹ Yanada aniqroq aytadigan bo'lsak, termin bugungi kunda ilmiy tushunchalarga nisbatan qo'llaniladi. Terminni faqat leksikografik sathda tekshirish yetarli emas, deb o'ylaymiz, chunki termin ham keng ma'noda lug'aviy birlik hisoblanar ekan, u leksik va grammatik sathda ham ko'rib chiqilishi zarur. Shunga ko'ra termin bir qator lisoniy belgi-xususiyatlarga ega:

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

1. Terminlar fan va texnika, san'at, qishloq xo'jaligi, qo'yingki, ma'lum soha va fanga xoslangan bo'ladi. Masalan, gidrotexnik terminlar, lingvistik terminlar, adabiyotshunoslik terminlari, siyosiy terminlar, geografik terminlar, yuridik terminlar, harbiy terminlar va hokazo. Termin tushunchalarni aniq, konkret va lo'nda ifodalaydi, chunki uning aniq izohi, ta'rifi bor.

2. Terminlar monosemantik xarakterga ega, lekin bu qat'iy emas, chunki bunday qoidaning buzilish hollari ham uchraydi. Umumxalq tilidagi so'zlarning ma'nosini maxsuslashtirish orqali hosil qilingan terminlarda bunday holni kuzatish mumkin. Shuningdek, terminlar etimologiyasida sinekdoxa va metonimiya hodisalarini kuzatish mumkin. Lekin terminologik leksika ko'p ma'nolilikning barcha ko'rinishlarini qabul qilmaydi, hamda terminlar bir ma'noli bo'lishi shart.

3. Ayrim terminlar tarixiy-etimologik jihatdan asosan o'zlashma bo'ladi. Masalan, rus tili va u orqali boshqa tillardan: teatr, drama, muzika, roman, dialog kabi terminlar o'zbek tiliga o'zlashgani kabi.

4. Terminlar ilmiy uslubda keng qo'llaniladi, ya'ni ular ilmiylik uslubga xoslangan. Masalan, monolog-yakka shaxsning ayni paytda javob berilishini talab qilmaydigan, o'zgalar replikalari bilan bo'linmagan nutqi.

5. Terminlar iste'mol doirasi chegaralangan leksika sirasiga kiradi, chunki ular termin sifatida ma'lum sohadagina ishlatiladi.

6. Terminlar faqat nomlash vazifasini bajaradi. Ular emotsional-ekspressiv vazifada qo'llanish xususiyatiga ega emas. Ma'lumki, terminlar turli ilm-fan va tilning maxsus sohalarining yangi tushunchalarni kirib kelishiga bo'lgan ehtiyoji natijasida vujudga keladi. Shu o'rinda terminologiya va leksikografiyaning bog'liqlik jihatlariga ham e'tibor qaratamiz. Hozirgi o'zbek adabiy tili qurilishida terminologiya alohida o'rin va mavqega egaligi bilan ajralib turadi. Terminologiyaning til lug'at tarkibidagi roli haqida ikki xil qarashlar mavjud. Birinchi g'oyaga ko'ra, terminologiya adabiy til leksikasining mustaqil qatlami tarzida e'tirof etilsa, ikkinchi ta'limotga muvofiq u adabiy til so'z boyligi tarkibidan ajratiladi, "alohida turuvchi" obyekt tarzida

¹ Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlami. -Toshkent: Fan, 1985.B-13-18

baholanadi va nutqning turlari (sheva, jargon, jonli so'zlashuv)ga tenglashtiriladi. V.P.Danilenkoning ta'kidlashicha, terminologiya deganda umumadabiy tilning mustaqil funksional turi, ya'ni an'anaviy fan tili (fan, ilm yoki texnika tili) nazarda tutiladi. Fan tili umumadabiy tilning funksional sistemalaridan biri sifatida jonli so'zlashuv tili va badiiy adabiyot tili tushunchalari bilan bir qatorda turadi.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

Fan tili millatning umumadabiy tili asosida shakllanadi va rivojlanadi. Shu bois fan, ilm tili poydevorini umumadabiy tilning leksikasi yani leksikografiyasi, so'z yasalishi va grammatikasi tashkil qiladi. X. Xyuellning qayd etishiga ko'ra, terminologiya muayyan fanga oid terminlar yoki texnika sohasida qo'llanadigan so'zlar yig'indisidir. Biz terminlar ma'nosini qayd etish orqali ular ifodalaydigan tushunchalarni ham qayd etamiz. Termin so'zini turlicha tushunish mavjud. Chunonchi, mantiqshunoslar (logiklar) uchun termin bu aniq obyektga tegishli tavsif (yoki tavsiflar) yig'indisini nazarda tutuvchi va unda tatbiq etiluvchi so'z hisoblanadi. Har qanday tildagi istalgan so'z termin bo'lishi mumkin.² Fan va texnikada termin sun'iy o'ylab topilgan yoki tabiiy tildan olingan maxsus so'z sanaladi. Bunday so'zlarning qo'llanish sohasi u yoki bu ilmiy maktab vakillari tomonidan aniqlashtiriladi yoxud chegaralanadi. Umumtil terminlaridan farqli o'laroq, ilm-fan, texnikaga xos terminlar iyerarxik birliklar sifatida terminologik sistemalarga birlashadi, ular o'z ma'nolariga faqat ayni sistema ichida erishadi, bu sistemada ularga mantiqiy (tushunchaga oid) terminologik maydon mos keladi. Fandagi har qanday rivojlanish, taraqqiyot ilmiy terminlarning yuzaga chiqishi yoki oydinlashishidan darak beradi. Termin va terminologik leksika tushunchalarini bir-biridan farqlash zarur. Terminlarning qo'llanish, tarqalish ko'lami muayyan terminologik sistema bilan cheklangan bo'lib, ular insonning faoliyati doirasidagi aniq uslubda harakat qiladi, voqelanadi. Terminologik leksika o'z tarkibiga tor mutaxassislik doirasidan ommaviy muloqot doirasiga ko'chgan noprofessional nutqiy kontekstda keng qo'llanadigan so'z va so'z birikmalarini qamrab oladi. Umumadabiy til doirasiga o'tgan termin o'z terminologiyasi, terminologik maydoni va sistemasidan yiroqlashadi, terminlik xarakteristikasidan ajralib qoladi. Termin ta'rifi xususida ilmiy adabiyotlarda ko'pdan ko'p mulohazalar bildirilgan. Deyarli barcha ta'riflarda termin maxsus ilmiy-texnikaviy tushunchani ifodalovchi so'z yoki so'z birikmasi tarzida tavsiflanadi. O.Vinokurning fikricha, termin har doim aniq va ravshan bo'ladi. Terminlar sistemasi tili ongli shakllantiriladi.³ Zero, termin o'z-o'zidan, stixiyali tarzda paydo bo'lmaydi, balki zarurligi, jamiyatda unga ehtiyoj mavjudligi bois yaratiladi. A.Gerdning mulohazasiga ko'ra, termin ilm-fan taraqqiyotining muayyan bosqichida mavjud tushunchalarning asosiy xususiyatlarini aniq va to'laligicha aks ettiruvchi maxsus terminologik ma'noga ega tabiiy va sun'iy til birligi, ya'ni so'z yoki so'z birikmasidir.⁴ O. Axmanovanning ta'kidlashicha, terminologiya qaysidir fan o'z taraqqiyotining oliy darajasiga erishgandagina yuzaga chiqadi, ya'ni termin muayyan tushuncha aniq ilmiy ifoda kasb etgandan so'ng tan olinadi.⁵ Terminni notermindan farqlashning muhim vositasi uni ilmiy asosda ta'riflashning mumkin emasligidadir. V.G.Gak terminning ta'rifini berish bilan birga, uning mohiyatini ochib bergan va

²Dadaboyev H. O'zbek Terminologiyasi: o'quv qo'llanma. - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020.

³ Vinokur G.O. O nekotoryh yavleniyah slovoobrazovaniya v russkoy texnicheskoy terminologii. Trudi MIFLI. T.%. Sbornik statey po yazikoznaniyu. - M., 1961. -B.3-10

⁴ Gerd A.S. Znachenie termina i nauchnoe znanie//Nauchno texnicheskaya informatsiya. Seriya 2. -M.,1991. №10. - B.1-4.

⁵Axmanova O.S. Mkrtichyan S.A. Nauchnoe opredelenie kak lingvisticheskaya i semioticheskaya problema. Problematika opredeleniy terminov v slovaryax raznix tipov.-M.: Nauka,1976. -B.57-63.

uning fikricha termin biror bir til soʻz boyligidagi maʼlum oʻrinni egallaydi.⁶ U ilmiy ishlarda terminga lugʻaviy birliklarning alohida turi tarzida qaralishiga eʼtiroz bildiradi hamda termin-funksiya, leksik birliklar qoʻllanishining bir koʻrinishi, degan gʻoyani ilgari suradi. V.P.Danilenkoning eʼtirof etishicha, jamiyatda sodir boʻladigan har qanday jarayonning inʼikosi dastavval terminologiyada oʻz ifodasini topadi yoki muayyan terminlarning transformatsion oʻzgarishi oqibatida voqelanadi.⁷ D.Lottening ishlarida terminga alohida belgi sifatida emas, balki aniq sistemaning aʼzosi shaklida qarash, munosabatda boʻlish zarurligi taʼkidlangan. Uning fikriga terminlarning terminlar sistemasidagi oʻrni, mavqei muayyan tushunchaning tushunchalar sistemasidagi oʻrni, mavqei bilan aniqlanadi.⁸ Terminologiya turli-tuman maktab, ilmiy yoʻnalish va aniq fikrlarga xos kategorial apparatni ifodalovchi, terminlar sistemasiga birlashgan maxsus tushunchalar yigʻindisi, majmui tarzida qaraladi. Imiy qarashlarni nazariy jihatdan koʻrib chiqqan holda terminlarni ingliz va oʻzbek tillaridagi oʻrniga nazar tashlaymiz. Soʻnggi yillarda tillarga jumladan ingliz tiliga boʻlgan eʼtibor tobora kuchayib bormoqda, bu esa oʻzbek tilida shuningdek ingliz tilida sohalariga oid atamalar yaʼni terminlar bilan ishlash ehtiyojini yuzaga keltirdi. Terminning maʼnosi, mohiyati, uning nomidan kelib chiqadi. Demak, “Terminus” lotincha “chegara, chek” soʻzlaridan olingan boʻlib, bundan koʻrinib turibdiki termin chekli, chegaralangan yaʼni, termin muayyan sohaga oid, aniqrogʻi bir maʼnoli soʻzdir. Maʼlumki, har qanday soʻz tugʻilishida bir maʼnoli boʻladi, lekin kishilik jamiyati taraqqiyoti davomida u koʻp maʼnoli soʻzga aylanib boradi. Lingvistik terminologiyaga bagʻishlangan ilmiy ishlarda har qanday termin soʻzdir, lekin har qanday soʻz termin boʻlolmaydi, degan fikr ilgari suriladi. Termin cheklanganligi, yaʼni bir maʼnoni ifodalaganligi tufayli maxsus kontekstda hamma vaqt oʻz maʼnosini saqlaydi. U emotsionallik va ekspressivlik xususiyatlariga ega emas. Ohang yordamida terminning maʼnosi oʻzgarmaydi. Demak termin maʼlum bir sohaga oid soʻzlar majmuidir. Maʼlum bir sohaga oid boʻlgan termin ayni shu sohada faqat birgina maʼnoga ega boʻlishi mumkin.

XULOSA

Demak, termin maʼlum bir sohada aniq bir maʼnoga ega boʻlgan soʻzdir. Fan rivojlanishi bilan atamalar tizimi ham rivojlanib boradi. Termin maʼlum bir sohaga oid soʻz boʻlishi bilan bir qatorda shu soʻz tilning boyligi hamdir va bu holat tilining boyishi uchun xizmat qiladi. Terminologik leksika til leksikasining ajralmas qismi sifatida u bilan rivojlanadi, jamiyat va til taraqqiyotidagi barcha jarayonlarni boshidan kechiradi. Hozirgi kunda, Oʻzbekistonda sanoat, qishloq xoʻjaligi, fan, texnika, madaniyat va sport kabi sohalarining rivojlanishi oʻzbek tilida terminologik lugʻat salmogʻini kundan kunga oshirmoqda. Ayni paytda oʻzbek tilida fan va texnikaning deyarli barcha sohalariga oid termin va terminologik sistemalar vujudga keldi. Ular, asosan, tarjima va original asarlar yaratish jarayonida vujudga kelmoqda. Ular oʻzlari ifodalagan tushuncha bilan birga qabul qilinadi, lekin oʻzlashtirgan tilda lugʻaviy maʼnoga ega boʻlmaydi. Ingliz tili boshqa tillar kabi oʻz leksik boyligiga ega. Soʻz boyligining maʼlum bir qismini atamalar tashkil qiladi. Terminlar muayyan bir sohaga oid tushunchalarni ochiq ifoda etuvchi soʻzlar boʻlsada, lekin u soʻzlarning qoʻllanishi shu soha kishilarigagina maʼlum va tushunarlidir.

⁶ Gak V.G. Asimmetriya lingvisticheskogo znaka i nekotore obshie problemi terminologii (semanticheskie problemi yazika nauki). Materiali nauchnogo simpoziuma. - M.: MGU.1972. - B.68 -71.

⁷ Danilenko V.P. Ob osnovnix lingvisticheskix trebovaniyax k standartiziruemim terminam//Semioticheskie problemi yazikov nauki, terminologii i informatiki. - M.: MGU, 1971.-B.135-137

⁸ Lotte D.S. Ocherednie zadachi texnicheskoy terminologii. T.1. -M.: Moskovskiy lisey, 1994.-B.38-41

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlami. -Toshkent: Fan, 1985. B.170
2. Dadaboyev H.O'zbek Terminologiyasi: o'quv qo'llanma.-Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020.-B.202
3. Gerd A.S. Znachenie termina i nauchnoe znanie//Nauchno texnicheskaya informasiya. Seriya 2. -M.,1991. №10. - B.124
4. Axmanova O.S. Mkrtichyan S.A. Nauchnoe opredelenie kak lingvisticheskaya i semioticheskaya problema. Problematika opredeleniy terminov v slovaryax raznix tipov.-M.: Nauka,1976. -B.85
5. Gak V.G. Asimetriya lingvisticheskogo znaka i nekotore obshie problemi terminologii (semanticheskie problemi yazika nauki). Materiali nauchnogo simpoziuma. - M.: MGU.1972. - B.163
6. Danilenko V.P. Ob osnovnix lingvisticheskix trebovaniyax k standartiziruemim terminam//Semioticheskie problemi yazikov nauki, terminologii i informatiki. - M.: MGU, 1971.-B.135